

I. ПРОБЛЕМИ ЕТНОПОЛІТИКИ

Поліщук Юрій

БОРОТЬБА ЦАРИЗМУ ПРОТИ ПОЛЬСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА ЗАМІНА ЙОГО НА РОСІЙСЬКУ СИСТЕМУ ОСВІТИ (кінець XVIII – перша половина XIX століття)

У сучасних умовах, коли Україна визначає своє місце у світовому товаристві, особливо гостро постає питання налагодження дружніх стосунків з країнами Східної Європи, які уже увійшли до нього і відіграють помітну роль у житті Європи та світу загалом. Однією з таких держав є Польща, яка, маючи не набагато кращі стартові умови, у своєму розвитку залишила Україну далеко позаду. Тому її досвід є для нас надзвичайно цінним. При цьому потрібно пам'ятати, що українсько-польські стосунки мають давню та багату історію. Далеко не усі її сторінки забарвлені світлими тонами і не завжди стосунки між українцями та поляками визначалися ними самими. Одним з таких періодів є кінець XVIII – початок XX ст., коли російський царизм, прагнучи підкорити ці народи, активно використовував принципи “розділяй і володарюй”. Тому дослідження національної політики, яку здійснював російський уряд у Правобережній Україні щодо польського населення, є досить актуальним.

Потрібно зазначити, що це питання постійно перебуває у полі зору дослідників як у минулому, так і нині. Над ним працюють А.А.Кондрацький, І.Т.Лісевич, В.Палієнко та інші¹. Проте найбільший внесок у дослідження згаданої проблеми

зробив французький вчений Даніель Бовуа². Все ж ще є питання, які не знайшли повного висвітлення. Особливо це стосується боротьби російського царизму з прагненням польського населення Правобережної України зберегти свою національну ідентичність, освіту.

Як відомо, внаслідок поділів Речі Посполитої Правобережна Україна наприкінці XVIII ст. була включена до складу Російської імперії. Перед царизмом постало питання інкорпорації місцевого населення в “загальноросійське тіло”. Він розумів, що для цього недостатньо розмістити на території краю значні військові сили, провести адміністративно-територіальну реформу, заповнити управлінські кабінети російськими або зросійщеними чиновниками. Потрібно було змінити світогляд місцевого населення, перетворити його на вірноповіданих імперії й, у кінцевому етапі, повністю його русифікувати. Особливо важко це було зробити з поляками, які до приходу на Правобережжя росіян були тут пануючим етносом й мали усі атрибути державної нації. Одним з них є національна, в даному випадку польська, система освіти, що працювала на потреби Речі Посполитої.

У Речі Посполитій освіта була тісно пов’язана з релігійними установами й, у першу чергу, з римо-католицькими та греко-католицькими орденами (францисканці, єзуїти, домініканці, кармеліти, василіани). Прикладом цього може бути діяльність василіан, які в другій половині XVIII ст. мали в Правобережній Україні близько 120 монастирів³. При них працювали шкільні установи, як, наприклад, школа при Уманському василіанському монастирі. У 1785 р. для неї було збудоване нове приміщення, в якому під керівництвом ксьондзів 400 учнів вивчали математику, фізику, красномовство, право, французьку та німецьку мови, богослов’я⁴. Подібні школи були й при інших монастирях. Потрібно зазначити, що позиції ордену василіан у галузі освіти значно посилилися після того, як в 1773 р. з території Речі Посполитої було вигнано орден єзуїтів, а їхні школи Едукаційна комісія передала василіанам. Тому, прийшовши в Правобережну Україну, російська влада

застала тут досить розгалужену систему освіти, яка здебільшого контролювалася римо-католицькою та греко-католицькою церквами. Розуміючи це, С.-Петербург з перших же днів свого панування в Правобережній Україні почав обмежувати можливості польського шкільництва та формувати російську систему освіти. Це проходило паралельно з активною боротьбою проти греко-католицької та римо-католицької церков. Уже в 1794 р. у Височайшому Указі генерал-губернатору князю Репніну “Про порядок управління Великим князівством Литовським” Катерина II відмічала, що “виховання молоді, з огляду на його важливість, має привернути увагу наших властей, щоб в майбутньому воно базувалося на покорі Божому та Цивільному законів. Як відомо, Віленська академія, а тим паче школи піарів страшними, богопротивними та згубними для всього роду людського впливами заразили литовське юнацтво, тому з глибокою прозорливістю потрібно перевіряти ці шкідливі училища і з самого початку вилучати та викорінювати витікаюче від них зло. До цього маєте докласти всі старання та способи”⁵.

Ці ж настанови стосувалися й Правобережної України. Згідно з Височайшим Указом у Подільській і Волинській губерніях школи були переведені в підпорядкування місцевих органів влади, а їхньою матеріальною базою повинні були стати поєзуїтські доходи, які відповідно до указу від 1 серпня 1797 р. передавалися на утримання шкіл.

Активним учасником цього процесу стала Російська православна церква, яка, крім своєї “духовної місії”, мала виконувати ще й освітню. Саме тому влітку 1796 р. при Острозькому Преображенському монастирі було створено семінарію, в якій повинні були навчатися діти православних священників⁶. Поряд із цим почався наступ на існуючу в краї систему освіти. В першу чергу це проявилось в утисках, яких зазнавав орден василіан, що утримував значну частину шкіл Правобережної України. Це яскраво видно з подій, які в 1794 р. відбулися в Умані, де поряд із закриттям василіанського монастиря були заборонені усі його навчальні заклади⁷. Не оминула ця

доля й інші монастирі краю. Як наслідок, до 1795 р. майже усі василіанські монастирі Брацлавського намісництва були переведені у православ'я⁸.

Проте усі зусилля як державних органів, так і православної церкви не дали бажаного результату і в “західних губерніях: Волинській, Подільській, Мінській і Литовській, імператриця за життя не встигла відкрити російських училищ”⁹.

На нашу думку, це було зумовлено низкою причин. По-перше, до освітньої реформи вороже поставилася місцева еліта (польська та ополячена шляхта) та католицька церква, які все ще домінували в краї. По-друге, місцевій адміністрації катастрофічно не вистачало коштів на втілення задуманого в життя. По-третє, в краї не було необхідних вчительських кадрів.

Смерть Катерини II фактично припинила процес реформування місцевої освіти.

Павло I прихильно ставився як до поляків, так і до римо-католицької та греко-католицької церков. Він повернув багатьом шляхтичам їхнє майно, права. Почала відновлювати свій вплив, у тому числі й на освіту, католицька церква. Василіанським монастирям було дозволено відновити свою діяльність, зокрема й освітню. Як наслідок, у Правобережній Україні відновила функціонування триступенева шкільна система, яка ґрунтувалася на кількасотлітній традиції й яку в Речі Посполитій реформували в останній чверті XVIII ст. Вона складалася з мережі церковних і світських початкових шкіл, із середніх шкіл, влаштованих переважно на зразок єзуїтських або піярських колегій; увінчувала цю систему Віленська академія (з 1803 р. – Віленський університет)¹⁰. Лише на Волині на початку XIX століття, за офіційною статистикою, ця система була представлена п'ятьма василіанськими, трьома піярськими, одним кармелітським і чотирма приватними навчальними закладами¹¹. Проте ці дані не можна вважати повними, оскільки російська адміністрація “не вимагала ніяких відомостей про польські училища, які були дозволені в значній кількості по всьому Західно-Російському краї”¹².

Проведений нами аналіз дає змогу зробити висновок, що на початку XIX століття в Правобережній Україні: а) практично не було російських навчальних закладів; б) влада не мала точних даних про кількість польських навчальних закладів або ж не бажала показувати в статистичних даних справжній стан речей.

За Олександра I С.-Петербург все ж зробив спробу підпорядкувати собі існуючу в краї систему освіти. В 1803 р. було створено Віленський навчальний округ, до якого увійшли й губернії Правобережної України (Київська, Волинська та Подільська). Його очолив відомий польський діяч Адам Чарторийський, до якого прихильно ставився не лише міністр освіти граф Завадовський, а й сам імператор. Куратором (генеральним візитатором училищ) шкільної округи, яка включала в себе усі губернії Правобережної України (Київську, Волинську, Подільську), указом царя був призначений не менш енергійний Тадеуш Чацький¹³. Вони, користуючись підтримкою російських високопосадовців, взялися за подальшу розбудову польської освіти. Ще до того, як С.-Петербург затвердив “Правила народної освіти”, Адам Чарторийський дістав дозвіл міністра освіти, керуючись планами Едукаційної комісії, відкривати у ввіреному йому навчальному окрузі середні та початкові школи.

Згодом Адам Чарторийський запропонував створити єдину систему освіти, яка мала б наступну структуру: гімназії з 4-річним терміном навчання (відкривалися в губернських містах), повітові училища з 2-річним терміном навчання (відкривалися в повітових центрах), початкові церковно-парафіяльні школи з одним роком навчання (відкривалися при кожному костьолі)¹⁴. При цьому великі надії покладалися на римокатолицьку церкву, яка мала значний досвід в організації освіти та гроші на відкриття й утримання шкіл. І ці сподівання виправдалися. Уже в жовтні 1803 р. за ініціативою Т. Чацького в Луцьку було проведено з'їзд католицького духовенства. Його відкрив генеральний візитатор, який довів присутнім необхідність “всякому поляку знати Закон Божий, арифметику,

рідну, тобто польську, мову”. При цьому він запропонував відкрити 85 парафіяльних училищ на Волині, 26 – на Поділлі та 18 – у Київській губернії. З’їзд прийняв рішення про те, що при кожному костьолі буде відкрито парафіяльну школу й утримуватися вона буде з доходів костьолу¹⁵.

Єпископи зобов’язували духовенство виділяти церковну десятину на утримання шкіл, а священників – відкривати школи при костьолах. Особливо активно у цьому напрямі працював Кам’янецький єпископ Дембовський, стараннями якого були відкриті школи в Тиврові, Летичеві, Мурафі, Тульчині, Сокольцях, Солобківцях, Шарівці та інших населених пунктах Подільської губернії¹⁶.

14 липня 1804 р. С.-Петербург затвердив розпорядження про облаштування у Віленському навчальному окрузі училищ, що надало планам Адама Чарторийського державної підтримки. При цьому російська адміністрація прагнула поставити освітні заклади під жорсткий контроль. Так, парафіяльні школи контролювалися “смотрителем” повітового училища, повітові училища, у свою чергу, були під наглядом директора гімназії, гімназії – під контролем керівництва відповідного університету¹⁷. Зрозуміло, що така система опіки російської влади над освітніми закладами не зовсім влаштувала польського патріота Тадеуша Чацького, який зробив спробу замінити її на контроль з боку дворянства та духовенства. Фактично це повинен бути польський контроль, адже переважну більшість місцевого дворянства становили поляки, а початкові школи зазвичай діяли при католицьких парафіях, які мали для їхнього утримання необхідні кошти. Виходячи з таких обставин, 30 липня 1804 р. Тадеуш Чацький оприлюднив Статут парафіяльних училищ Волинської, Київської та Подільської губерній, де й запропонував цю систему нагляду за освітніми закладами краю. Він був затверджений у 1807 р. й передбачав створення нової системи нагляду за початковими школами, в якій головну роль відігравали місцеві дворяни в особі їхнього предводителя та духовенство¹⁸.

Вдалося Тадеушу Чацькому відстояти інтереси польського шкільництва і в царині загального контролю над освітою, який, як уже зазначалося, повинен був здійснювати університет (в даному випадку Віленський). Частина російських високопосадовців вважала за потрібне створити в Києві університет, який би став центром культурного, освітнього розвитку Південно-Західного краю імперії. Він же повинен був і контролювати освітні заклади краю. Ця ідея викликала занепокоєння польської еліти, яка розуміла, що це покладе край їхній гегемонії в освітній галузі. Тому вона, як могла, протидіяла реалізації цих намірів і коли в 1805 р. до Києва для вивчення можливості відкрити в місті університет приїхав міністр освіти граф Завадовський, Тадеуш Чацький зробив все, щоб чиновник відмовився від цієї ідеї. Зокрема, він доводив, що це робити не доцільно, оскільки поблизу (в Харкові) уже працює університет. До того ж, як твердив поляк, Київ знаходиться далеко від Південно-Західного краю й тому розташований у ньому університет не зможе ефективно впливати на розвиток освіти в краї. І головне — ті, хто фінансують освіту, хочуть, щоб викладання в школах велось польською мовою, а в Києві це зробити важко, бо це руське місто — центр православ'я¹⁹. Граф Завадовський погодився з цими аргументами, чим фактично визнав за поляками право на колонізацію краю.

Усе це створило сприятливі умови для подальшого розвитку польської системи освіти в Правобережній Україні. Саме в цей час тут з'являються добре оснащені школи в Бердичеві, Житомирі, Межиріччі, Володимирі-Волинському, Клевані, Любарі, Овручі і т.д. Взагалі ж на території губернії Правобережної України в цей час за сприяння Тадеуша Чацького було засновано 126 шкіл²⁰. Відкривалися й утримувалися вони зазвичай коштом римо-католицької церкви та місцевої шляхти. Діти в них вивчали: Закон Божий, читання та писання по-польськи, початки арифметики, правила морально-етичної та суспільної поведінки, історію Старого завіту, латинську мову в обсязі розуміння церковної служби. Фактично програма була складена

таким чином, щоб школа виховувала юних католиків у глибокому релігійному дусі й відданості римо-католицькій церкві.

Вищою точкою діяльності Тадеуша Чацького на ниві розбудови польського шкільництва в Правобережній Україні стало створення Кременецького ліцею, який відіграв головну роль у його системі. Фактично це був єдиний в Правобережній Україні вищий навчальний заклад, який завдяки значній меценатській підтримці польської та спольщеної української шляхти за рівнем матеріально-технічного, методичного, кадрового забезпечення стояв на рівні найкращих європейських шкіл. Так, тут функціонували хімічна лабораторія, ботанічний сад, величезна бібліотека, друкарня, математичний, фізичний, природничий кабінети. У ліцеї для викладання особисто Т. Чацьким були запрошені викладачі львівського, віленського університетів, краківської академії²¹. Серед них такі видатні вчені та педагоги свого часу, як Еузебіуш Словацький, Алойзи Зелінські, Юзеф Коженьовський, Йоахім Лелевель, Антоній Анджейовський, Вілібальд Бестер, Олександр Міцкевич (брат Адама Міцкевича) та ін.

Зрозуміло, що все це робило Кременецький ліцей помітним явищем у житті Правобережної України. Тому в Кременець потяглася талановита молодь переважно збіднілої польської та спольщеної української шляхти, яка вважала престижним навчання в ліцеї. Тут свого часу здобували освіту такі, згодом відомі, поети, літератори, вчені, як Маврицій Гославський, Антоній Мальчевський, Олександр Пшездецький, Томаш Падура, Стефан Вітвицький, Томаш Олізаровський, Густав та Нарцис Олізари та інші. Вони поповнили лави представників “української школи” в польській літературі доби романтизму²².

У 1832 р., після поразки польського повстання, Кременецький ліцей був ліквідований, а вся матеріальна база, за винятком будівель, була передана до Києва і на її основі в 1834 р. відкрито університет св. Володимира. Символічно, що всі приміщення ліцею були передані для розміщення православної духовної семінарії²³.

Потрібно відмітити, що С.-Петербург, бачачи успіхи польської освіти на території Правобережної України, не полишав спроби підпорядкувати її своїм інтересам. Ще в 1800 р. Сенат став вимагати від “Комісії заснування народних училищ” звіти про стан і кількість шкіл, що перебували в її віданні. У листопаді 1801 р. у звіті, який було направлено до Сенату, Комісія виклала своє бачення основного завдання освіти на цих землях. На її думку, воно полягало в злитті приєднаних польських земель з Росією, а найкращим способом досягнення цього мало стати запровадження вивчення в школах усіх рівнів російської мови. Пропонувалося також внести зміни у вивчення таких предметів, як історія, географія, право та деяких інших²⁴.

На думку членів Комісії, це мало уніфікувати освіту та внести в неї “російський дух”.

На початку ХІХ століття С.-Петербург активніше залучає до реалізації своєї освітньої політики православну церкву. З 1803 р. саме вона починає відкривати на території імперії парафіяльні та сільські училища. У Правобережній Україні вони мали стати альтернативою польським школам. Проте цей процес проходив тут дуже складно. На це, зокрема, вказують такі дані, якщо в цілому по імперії на початку ХІХ століття діяло 2000 таких освітніх закладів, то на території краю лише кілька²⁵.

Розуміючи недолугість своїх спроб щодо створення альтернативи польській системі освіти, колоніальна адміністрація зробила спробу позбавити її головного рушія – Т.Чацького. На початку 1807 р. за наказом військового губернатора Голенищева-Кутузова його було вислано до Харкова. Проте влітку цього ж року завдяки клопотанню впливових друзів імператор дозволив йому повернутися на територію Південно-Західного краю²⁶.

У цей час російська адміністрація намагалася поставити під свій контроль і діяльність дітища Т.Чацького – Кременецького ліцею. Зокрема, в 1810 р. на Волині працювала спеціальна комісія, яка “розслідувала спосіб викладання наук у волинському ліцеї та чи відповідає він потребам уряду”²⁷. Проте висновки комісії, а вони засвідчили, що в цьому навчальному закладі

нічого російського не було, ніяк не вплинули на ситуацію в освітній галузі краю.

Особливо активізувався наступ російської адміністрації на позиції польського шкільництва в 1810 р., коли міністром освіти став Кирило Розумовський. Зокрема, він намагався обмежити вплив Тадеуша Чацького та Адама Чарторийського. Для цього він відновлює підтримку ордену єзуїтів, який раніше домінував в освітній сфері регіону і не визнавав керівної ролі Віленського навчального округу. Посилився також нагляд за навчальними закладами й особливо за тією навчальною літературою, якою в них користувалися. 2 вересня 1810 р. світ побачило рішення про те, щоб доставляти в департамент народної освіти всі зразки книг, журналів, газет, що використовувалися в школах²⁸.

Ще більш активно за цю справу взявся наступник К. Розумовського на посаді міністра освіти – Голіцин, який одночасно займав і посаду міністра духовних справ. Ці два міністерства були об'єднані в одне, яке поставило собі за мету здійснювати навчання та виховання молоді згідно з нормами православної віри. Відповідно до задумів були змінені навчальні програми та плани (збільшено кількість годин на вивчення Закону Божого, в школах значно зросла роль і вплив священиків). З допомогою таких змін міністр прагнув стримати поширення вільнодумства серед молоді, зменшити в освіті польський вплив і, відповідно, збільшити російський²⁹. Проте це мало що дало. Лише в 1823 р. після справи “Про написи, виявлені у Віленському університеті”, мали явну антиросійську спрямованість, С.-Петербург перейшов до конкретних дій щодо обмеження польського впливу в школах західних і південно-західних губерній імперії. Зокрема, зі своєї посади був звільнений Адам Чарторийський, вносилися зміни в статuti навчальних закладів, змінився й головний освітянин імперії. Новопризначений міністр Шишков так визначив основну мету своєї діяльності: виховання повинне стати російським, незважаючи ні на віру, ані на національність. З цією метою були внесені значні зміни в навчальні плани шкіл усіх рівнів³⁰.

Проте усі ці спроби мало що дали. Ось як описав стан освіти в Правобережній Україні випускник Харківського університету І.М.Сбітнев, якого С.-Петербург послав після поразки польського повстання 1831 р. на територію краю утверджувати російську освіту: “тут, з часів приєднання краю до Росії, панувала система польської освіти, яку всіма силами підтримувало польське суспільство... вона широко сіяла польський дух, симпатії та традиції в середовищі корінного російського населення”³¹.

Російський царизм вважав, що повстання було, головним чином, підготовлене польською школою, тому Микола І наказав “закрити усі польські навчальні заклади та створити, замість них, російські”. Викладачів вирішили брати з “середовища російських вчителів”³². Крім того, планувалося посилити державний контроль за освітньою галуззю, розробити новий зміст освіти, обмежити діяльність приватних навчальних закладів, а також встановити жорсткий контроль за педагогічними кадрами. Результатом такої політики стало те, що лише протягом 1831 р. на території Правобережної України було закрито 245 польських навчальних закладів³³. На їхньому місці почали створювати нові, російські школи. Проте цей процес відбувався дуже складно та повільно. До 1838 р. на території краю було реформовано 19 колишніх шкіл і відкрито 19 нових³⁴. При цьому, вчителів колишніх, польських шкіл не брали на роботу в нових навчальних закладах, а працевлаштовували в Полтавській та Чернігівській губернії³⁵. На їхнє місце “для облаштування навчальних закладів у Південно-Західному краї на нових началах” направлялися вчителі з великоросійських і лівобережних українських губерній³⁶.

Крім названих дій, С.-Петербург провів і кардинальні організаційні зміни в освітній сфері краю. Зокрема, 12 січня 1831 р. Волинську та Подільську губернії було виведено зі складу Віленського навчального округу та включено до більш лояльного – Харківського. Проте такий стан речей проіснував недовго. 14 грудня 1832 р. було створено новий навчальний округ – Київський, до якого ввійшли Волинська, Київська,

Подільська та Чернігівська губернії. Ці організаційні зміни дали змогу встановити значно ефективніший контроль за навчальними закладами краю та ослабити організаційний вплив на них польської аристократії.

Наступним кроком російської адміністрації стали заходи з ослаблення матеріальної та ідеологічної залежності шкіл від католицької церкви та польської шляхти. Для цього 3 грудня 1831 р. Комітет у справах західних губерній затвердив правила конфіскації католицьких монастирів, внаслідок чого лише на Волині закрили та передали православній церкві 35 монастирів і 50 костьолів³⁷. Результатом цього стало те, що протягом 1832–1833 рр. майже усі школи при монастирях і костьолах були закриті, а ті, що залишилися повністю підпорядковувалися цивільному училищному начальству³⁸. Більше того, російська адміністрація чітко визначила, чим вони могли займатися, а саме: виховання та навчання бідних і сиріт читанню, писанню, рахуванню з обов'язковим вивченням російської мови³⁹.

Внаслідок вжитих С.-Петербургом заходів діяльність римо-католицької церкви в освітній галузі фактично зійшла нанівець.

Ще одним напрямом обмежувальної політики російської адміністрації щодо польського шкільництва став наступ на приватні школи. Ініціатором цього був міністр освіти С.Уваров, який розробив і направив імператору пропозиції, яким чином можна обмежити приватну освіту. Вони були покладені в основу сенатського указу, який побачив світ 28 листопада 1833 р. Суть його зводилася до того, що приватні школи могли відкривати лише благонадійні піддані Російської імперії та діяти вони мали під жорстким контролем міністерства освіти⁴⁰. При цьому С.-Петербург настійно радив власникам приватних шкіл викладати більшість предметів російською мовою. Недотримання цього могло стати причиною закриття закладу. Згодом ця порада стала офіційною вимогою⁴¹. Поряд із цим було заборонено використовувати в навчальному процесі польську мову⁴².

Проте ці жорсткі заходи не давали бажаного результату. Адже діти, перш ніж прийти до школи, виховувалися батьками й приносили до неї закладений ними світогляд, а він у заможних верств Правобережжя був пропольським. Ось як описав цю ситуацію в 1833 р. попечитель Київського навчального округу Фон-Братке: "... те відчуття фанатизму та брехливого патріотизму, яке з самого ніжного віку плекається у дітей, стає непереборною перешкодою зближення місцевих мешканців з російськими... за незначним винятком усі діти з цими почуттями вступають до училищ і через це всякий вплив на них є досить проблематичним"⁴³.

Враховуючи це, С.Уваров прагнув не лише організаційно утвердити та розбудувати російську систему освіти, а й наповнити її "російським духом". Адже саме йому належить авторство цивілізаційної тріади російської, імперської ідеології: "православ'я – самодержавство – народність"⁴⁴.

У рамках реалізації цих ідей важливе місце відводилося відкритому в Києві 1834 р. університету Святого Володимира. На нього, фактично, покладалося завдання повної русифікації Правобережної України. Це яскраво засвідчив імператор Микола I, який заявив, що "університет – це мій твір, але я перший покладу на нього руку, якщо видасться, що він не відповідає своєму призначенню і добрим планам уряду. А призначення університету – поширювати російську культуру і російську народність у спольщеній західній Росії"⁴⁵.

Зібраний і проаналізований нами матеріал свідчить, що після приєднання Правобережної України до Російської імперії перед колонізаційною адміністрацією постала проблема зміни світогляду місцевого населення, перетворення його на вірно-підданих государя й, у кінцевому підсумку, повної його русифікації. Одним із напрямів цієї діяльності стало знищення польського шкільництва та створення російської системи освіти. Цей процес проходив досить складно, оскільки католицька церква, польська еліта багато робили не лише для збереження польських шкіл, а й для їхнього подальшого розвитку

(Кременецький ліцей). Все ж С.-Петербургу вдалося поступово приборати до своїх рук контроль за освітніми закладами Правобережної України, а після поразки повстання 1831 р. фактично знищити тут польські школи та закласти основи для розбудови російської системи освіти.

¹ Кондрацький А.А. Поляки на Україні в X–XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – № 12; Лисевич І.Т. У зацінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). – К., 1993; його ж. Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). – К., 1997; Палієнко В.І. Місяця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX–XX ст. – К., 1998; Лисенко Сергій, Чернецький Євген. Правобережна шляхта: кінець XVIII – перша половина XIX ст. – Біла Церква, 2002; Поліщук Юрій. Політико-правове становище поляків Правобережної України в кінці XVIII – середині XIX ст. // Наукові записки / Збірник. – К., 2003. – Вип. 24; Шахрай Т.О. Польська шляхетська верства в суспільно-політичному та культурному житті Волині (1900–1914рр.) // Ucrainica Polonica. – 2004. – Випуск 1 та ін.

² Бовуа Даніель. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996; його ж. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах. – К., 1998.

³ Кривошея І.В. Стосунки польських аристократів і василіанського ордену в XVIII столітті (на прикладі магнатів Потоцьких) // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 1. – К., 2006. – С. 241.

⁴ Там само. – С. 246.

⁵ Матеріали для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX веке. Составил С.В.Рожественский при участии В.Г.Соломина и П.П.Тодоровского. – С.-Пб., 1910. – С. 637.

⁶ Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из Архива Министерства Народного Просвещения. Т. 1. Учебные заведения западных губерний 1783–1803. – С.-Пб., 1893 (далі Сборник матеріалов...). – С. 484–485.

⁷ Кривошея І.В. Названа праця. – С. 246.

⁸ Див.: Подольские епархиальные ведомости. – 1873. – № 18. – С. 608–611.

⁹ Сборник материалов... – С. XLIV.

¹⁰ Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – С. 114.

¹¹ Сборник материалов... – С. 841–849.

- ¹² Там само. – С. LIV.
- ¹³ *Сбитнев И.М.* Записки Ивана Матвеевича Сбитнева (Из времени учреждения на Волини и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ, взамен польских). – К., 1887. – С. 49.
- ¹⁴ Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – С.-Пб., 1888. – С. 262.
- ¹⁵ *Сбитнев И.М.* Указ. соч. – С. 50–51.
- ¹⁶ *Зваричук Е.О.* Діяльність римо-католицької церкви в галузі освіти на Поділлі у першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – 1999. – Т. 3 (5). – С. 137.
- ¹⁷ Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения 1802–1902. Составил *С.В.Рождественский*. – С.-Пб., 1904 (далі Исторический обзор...). – С. 71.
- ¹⁸ *Симашкевич М.* Римское католичество и его иерархия на Подолии. – Камянец-Подольский, 1872. – С. 406.
- ¹⁹ *Бабійчук В.* Польський фактор в освіті Волині в першій половині XIX століття // Наукові записки / Збірник. – Випуск 14. – К., 2000. – С. 69.
- ²⁰ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы й исследования собранные *П.П.Чубинским*. – С.-Пб., 1872. – Т. 7. – С. 224.
- ²¹ *Сбитнев И.М.* Указ. соч. – С. 53.
- ²² *Баженова С.Е.* Кременецкий ліцей – осередок романтичного регіоналізму // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 3. – С. 124–125.
- ²³ *Сбитнев И.М.* Указ. соч. – С. 82.
- ²⁴ Сборник материалов... – С. 390.
- ²⁵ *Мукалов Н.* Народная школа в Юго-Западном крае. Историко-статистический очерк. – К., 1892. – С. 9.
- ²⁶ *Сбитнев И.М.* Указ. соч. – С. 55–56.
- ²⁷ Там само. – С. 57.
- ²⁸ *Бабійчук В.* Названа праця. – С. 72–73.
- ²⁹ Исторический обзор... – С. 136–137.
- ³⁰ Див.: Там само. – С. 200.
- ³¹ *Сбитнев И.М.* Указ. соч. – С. 1.
- ³² Там само.
- ³³ *Шульгин В.* Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838–1863). – К., 1864. – С. 30; Центральный державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 1. – Спр. 732. – Арк. 35–36.
- ³⁴ *Шульгин В.* Указ. соч. – С. 30

³⁵ Там само. – С. 79.

³⁶ *Сбитнев И.М.* Указ. соч. – С. 1.

³⁷ Підраховано за: Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 23.

³⁸ Див.: Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі КПМДА). – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 1537. – Арк. 1.

³⁹ Там само. – Ф. 67. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 28.

⁴⁰ ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 10–11.

⁴¹ Там само. – Спр. 14. – Арк. 3–4.

⁴² Там само. – Спр. 1158. – Арк. 5.

⁴³ *Шульгин В.* Названа праця. – С. 34.

⁴⁴ Десятилетие Министерства народного просвещения. Записка Николаю I, представленная министром народного просвещения графом Уваровым в 1843 году. – С-Пб., 1864. – С. 3.

⁴⁵ *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 253–254.